

נשים עבריות מקצועיות בפלשתונה המנדטורית ועיצובה של חברה חדשה

מרגלית שילה

למרות ההתפתחות המרשימה שחלה בהיסטוריוגרפיה של היישוב בכל הקשור למידע על חייהן של נשים ועל מקומן בחברה, מבט ממעוף הציפור מאשש את ההנחה הרווחת שתרומתן למרחב הציבורי כמעט מזדרת מספרי ההיסטוריה.¹ נוכחותן המעטה של נשים שקן זכתה לתשומת לב היא בחינת השתלבותן בתחומים הנתפסים כגבריים, דהיינו בהתיישבות החקלאית, בקבוצות, בכוחות המגן ובפעילות המפלגות השונות. אולם נוכחות זו המשיכה לקבע אותן ב"עזרת הנשים", בשולי החברה.²

מטרת מאמר זה היא להאיר מחדש את חדירתן של אזרחיות עבריות למתחם המקצועי הציבורי בשנות המנדט (1918-1948), להכיר את דרכן להשכלה הגבוהה, להבין את תפיסתן האזרחית-לאומית, להצביע על הישגיהן ולרמז בקצרה על הקשיים שעמדו בדרכן. במילים אחרות, מטרת המאמר היא לסרטט קווי מתאר לתרומתן הקולקטיבית של נשים פרופסיונליות³ לחברה האזרחית⁴ מתוך הדגמה של כמה תחומים: רפואה, סיעוד, עבודה סוציאלית, חינוך ומחול. בניגוד למקובל כיום, בשנות המנדט התחומים רפואה וחינוך היו לרוב בידי גברים, ולעומתם סיעוד ועבודה סוציאלית, שרק החלו בתהליך התמקצעות, הוכרו כנשיים.

מאמר זה מתבסס על עבודות רבות שנערכו על ידי מספר רב של חוקרים – ובעיקר חוקרות – שעד כה האירו נקודתית בלבד את שדה המחקר,⁵ כלומר לרוב הם עסקו באישיות

1. לדוגמה: שפירא, תשע"ד, עמ' 371-372. התייחסות לסוגיית הנשים עולה בספר זה רק בכל הקשור לשנות השמונים של המאה ה-20, ואף זו כוללת חמש שורות בלבד.
2. שילה, תשע"ד, עמ' 121-154; שטרן, 2009, עמ' 195-226.
3. קוליק, 2005. פרופסיונליות היא מקצועיות, שירות חברתי מוגדר המצריך תקופה ממושכת של הכשרה, עשייה המבוססת על ידע, אוטונומיה בקבלת החלטות, ביקורת על צירוף חברים חדשים, אחריות לטיב השירות של הארגון המקצועי וקוד אתי. סיטון, 1987, עמ' 32.
4. החברה האזרחית-עירונית, בניגוד לסקטור הפועלי. על חדירת נשים אזרחיות ליזמות כלכלית (ראו פרמן, 2011).
5. בהפניות המפורטות להלן מוצגים המחקרים הרבים שעליהם מתבסס מאמר זה.

אחת (של אישה אחת), או בתחום מקצועי אחד, אך ללא התייחסות כוללת לסוגיה: כיצד תרמה עשיית הנשים למתחם הציבורי בשנות המנדט ולעיצובה של העבריה החדשה.

השכלה גבוהה – צעד חשוב לקראת מהפכת הנשים

כידוע, התמקצעות נשים בארץ ובעולם התאפשרה בזכות המהפכה שחלה בחינוך של נשים וחדירתן למוסדות השכלה הגבוהה.⁶ לדברי הרייט פרידנרייך, חוקרת התופעה של חדירת נשים יהודיות לאוניברסיטאות: "ההשכלה האוניברסיטאית עיצבה מחדש את הנשיות, במיוחד של נשים יהודיות, במאה ה־20".⁷ פרידנרייך סרטטה בהרחבה מהפכה נשית זו והצביעה על הנהירה יוצאת הדופן לאוניברסיטאות של נשים בכלל ושל נשים יהודיות באירופה בפרט.⁸ בשנת 1933 נשים היו 20% מכלל הסטודנטים בגרמניה ואילו 25% מכלל הסטודנטים באוסטריה.⁹ בגרמניה, שהייתה יעד מרכזי לסטודנטים יהודים ממזרח אירופה, נערות יהודיות היו בשנת 1911 28% מכלל הסטודנטים לרפואה. באותה עת יהודי גרמניה היו רק 1% מקרב כלל האוכלוסייה.¹⁰ בעבור הסטודנטיות הלימודים באוניברסיטה היו כניסה ראשונה לעולם גברי, למגוון רחב של מקצועות שעד אז הודרו מהן.

סיפורה של רחל שטראוס לבית גויטיין על מפגשה הראשון עם דקן הפקולטה לרפואה בהיידלברג, שנערך בשנת 1900, מדגים, ולו במקצת, את המחסומים שהיה עליהן לעבור. הדקן הבהיר לה מפורשות כי לא תוכל להתמודד עם לימודיה באופן גופני ונפשי. דבריו עוררו בה רוח של מרד ואקטיביזם: "רציתי להראות לו, רציתי להראות לכל הגברים, שאפשר לממש את הרצון בבחירת מקצוע, למרות הדרך הקשה."¹¹ אכן, שטראוס הצליחה וטרם עלייתה לארץ היא פתחה בגרמניה את אחת המרפאות הראשונות שהובלה על ידי אישה רופאה.

הימשכות נשים יהודיות לרפואה דווקא נבעה לא רק מאופיו הטיפולי, הנשי, של המקצוע, אלא גם מאפשרויות הפרנסה שהוא הקנה. רפואה נתפסה מקצוע זמין ומבטיח,

6. שילה, 2018.

7. פרידנרייך, 2002.

8. הסטודנטים והסטודנטיות היהודים התרכזו בעיקר באוניברסיטאות של המדינות דוברות הגרמנית: גרמניה, אוסטריה ושווייץ, וכן ביתר ארצות אירופה.

9. פרידנרייך, 2002, עמ' 42.

10. שם, עמ' 6; פרידנרייך, 1995, עמ' 188.

11. שטראוס, 1961, עמ' 87; פרידנרייך, 1995, מעלה סברה כי בלימוד רפואה היה לעיתים גם אקט של מרד באימהות שביקשו שבנותיהן תלכנה בדרכן (שם, עמ' 187).

ובהתאם לכך שליש מהסטודנטיות היהודיות בחרו במקצוע זה.¹² כידוע, בפני נשים יהודיות עמדו שני מכשולים: ראש לכל – נשיותן ולאחר מכן – יהדותן. בארצות אירופה ובארצות הברית מכשולים אלה סגרו בפניהן לחלוטין חדירה לקריירה אקדמית וכן עיסוק בתחום המשפטי.¹³ אומנם גם תחום ההוראה נחשב מקצוע נשי, אך במערכת החינוך של המגזר הציבורי הכללי בגרמניה לרוב הוא נאסר על נשים נשואות ונחסם כליל בפני יהודיות.¹⁴ בצד השכלה אוניברסיטאית נשים רבות למדו לימודי המשך בלבד: גנות,¹⁵ הוראה, עבודה סוציאלית, או ריקוד ואומנויות. סמינרים לחינוך היו אטרקטיביים לצעירות רבות שביקשו לשמש גנות, כמו חסיה פיינסוד סוקניק, ילידת ביאליסטוק, שלמדה בברלין, שהייתה מראשי המאבק למען ההכרה המקצועית בגנות.¹⁶ תחום מקצועי חדש היה עבודה סוציאלית. המוסד הלא־אקדמי הראשון להכשרת עובדות סוציאליות קם בברלין בשנת 1899 על ידי אליס סלומון (1872-1948) יהודייה גרמנית שהתנצרה.¹⁷ המוסד נועד לנשים ומשך הלימודים היה בתחילה שנה אחת בלבד, אך בשנת 1925 זכה תחום לימודים זה להכרה כמסלול אקדמי. הכמיהה להשכלה גבוהה לא פסחה גם על שיעור ניכר מקרב בני היישוב ובנותיו.¹⁸ סמינרים ראשונים למורים ולגנות נוסדו בארץ בתקופת העלייה השנייה (1904-1914) ואילו האוניברסיטה העברית פתחה את שעריה בשנת 1925. אולם רבים מחניכי הארץ ביקשו לצאת לאירופה ואף לארצות הברית כדי לממש את מאווייהם וכדי להרחיב את אופקיהם.¹⁹ לאחר כינון המנדט גדל זרם היוצאים מהארץ לשם לימודים. מזיכרונותיה של ציונה קטינסקי רבאו, בת תל אביב, אפשר ללמוד כי במחצית השנייה של שנות העשרים הייתה בלונדון "התאחדות סטודנטים ישראלים".²⁰ קטינסקי רבאו ציינה כי בחירתם של חניכי הארץ ובניה במגוון תחומי הלימוד נבעה לא אחת ממניעים לאומיים ומהרצון להיענות

12. פרידנרייך, 2002, עמ' 52; פרידנרייך, 1995, עמ' 188. יתרון נוסף של המקצוע: הקליניקה מוקמה לא אחת בבית הרופאות.

13. כתבן, 2011.

14. פרידנרייך, 1995.

15. לתיאור מפורט של לימודים באינסטיטוט לגנות של יצחק אלתרמן בקישינוב ראו שפרבר, תשמ"ו, עמ' 46-53.

16. פיינסוד סוקניק, תשכ"ו; סיטון, 1997-1998.

17. Joachim Weiler, Alice Salomon, Jewish Women's Archive; גולן, תשס"ב, עמ' 22.

18. דוגמה לצעירה שנסעה לברלין לפני מלחמת העולם הראשונה היא דינה פפירמיסטר מראשון לציון, שלמדה חינוך לגיל הרך (שמעוני, 2002).

19. בשנת 1904 נוסד הסמינר למורים של העזרה בירושלים, ובשנת 1911 סמינר לוינסקי לגנות בתל אביב. הטכניון פתח שעריו בשנת 1924.

20. סוגיה זו לא נחקרה עד כה לעומקה, והמידע עליה שאוב מספרי זיכרונות. ציונה רבאו מזכירה כי במחצית השנייה של שנות העשרים הייתה בלונדון (רבאו, 1982, עמ' 41).

לצרכים שהיו אז בארץ. קטינסקי רבאו עצמה בחרה בכלכלת בית בעצת האגרונומית חנה מיזל. היה זה בניגוד לדעתו של אביה, שישב בתל אביב וביקר לראותה לומדת תחום שנחשב בעיניו ראוי ורציני.²¹

ההגעה לארץ – מימוש מקצועי ולאומי

אין חידוש בכך שגברים, אגרונומים, רופאים, מהנדסים וכדומה ראו בארץ ישראל השוממה כר נרחב ליישום הידע המקצועי הרחב שרכשו, אולם היה בכך חידוש בכל הקשור לנשים. עשייתן המקצועית של נשים בארץ הייתה פריצת דרך, מעשה חלוצי, לא רק מהיבט המקצועי ומן ההיבט הלאומי אלא בראש ובראשונה מההיבט המגדרי. במאמר מוסגר אפשר להעיר כי אומנם היו גם בעלות מקצוע שהגיעו לארץ, אך מטעמים מגוונים עם בואן נבצר מהן להשתלב בפרופסיות שלהן במולדת החדשה, אך במאמר זה איננו עוסקים בכך. הנשים הפרופסיונליות, שלא פעם אחת אף עברו מקצה מכשולים בעת שהותן במוסדות להשכלה גבוהה, הוכיחו את יכולתן להפגיע ולהגיע להישגים שעד אז לא היו מצופים מנשים.

אל המספר המועט של בעלות מקצוע שעלו לפני מלחמת העולם הראשונה²² התווספו בשלושת העשורים של המנדט מאות רבות של נשים צעירות ציוניות שרכשו השכלה גבוהה וביקשו בעלייתן לממש את כמיהתן המקצועית והלאומית. למרות היותה של ארץ ישראל מחוז נידח ובלתי מפותח, היא הייתה יעד נכסף. ראינות נדירים וכתבי זיכרונות של פורצות דרך במגוון תחומים מתעדים את תקוותיהן של צעירות אלה לפעול בתחומים שהן בחרו ובזמן לשפר את חיי התושבים בארץ. אלכסנדרה בלקינד, שהחלה את לימודי הרפואה בשנת 1898, הודתה כי בחרה במקצועה כדי להגן על בריאותם של תושבי ארץ ישראל, הסובלים סבל רב ממחלות שונות ומתמותת ילדים.²³ ד"ר סופיה גצובה, שעלתה ארצה בשנת 1925, בחרה במקצוע רפואי לא פופולרי בעליל, אך חיוני בעבור רפואה מודרנית: פתולוגיה. להערכת אחד מעמיתיה היא בחרה בתחום מתוך הבנה עמוקה של חשיבותו לקידום הרפואה בארץ. הוא דימה את יעדיה – ציונות ומדע – לשתי אבוקות אור שהאירו את דרכה.²⁴

21. רבאו, 1982, עמ' 42-44. לשאלה אם גם נערות ערביות בנות המקום היו שותפות לכמיהה זו לא מצאתי תשובה מתועדת.

22. שילה, תשס"ז, עמ' 193-216.

23. שחורירובין, 2014, עמ' 48.

24. שחורירובין, תשע"ב-תשע"ג, עמ' כה-נד, ובמיוחד עמ' לח.

דברה קלן, אומנית ואשת חינוך שבאה מבוסטון לירושלים בשנת 1920 וייסדה בה את בית הספר הפרוגרסיבי הראשון בארץ, לפי שיטת דיואי, סברה שאת חזונה החינוכי והלאומי היא תוכל לממש אך ורק בארץ ישראל. היא כתבה על כך לאחיה, הוראס קלן, בגילוי לב: "אני מקווה שתשלים סוף סוף עם העובדה שאני נמצאת כאן בארץ ישראל ושמשוין לעבוד בה [...]. בית ספר עברי יסודי ראוי לשמו, כפי שהינך מתאר לך אותו, יוכל להתקיים אך ורק בארץ ישראל".²⁵

התחושה כי ארץ ישראל על ההיסטוריה הייחודית שלה היא קרקע שמספקת השראה למימוש יעד מקצועי, הובעה לא אחת גם על ידי כוראוגרפיות שרכשו את ניסיון והשכלתן באירופה. רינה ניקובה, ילידת סנט פטרסבורג שהגיעה לארץ בשנת 1924, הודתה בריאיון עימה, שנערך למעלה משני עשורים לאחר בואה: "החיים בארץ שוממה וקטנה זו קסמו לליבי עד שגמרתי [אומר] להישאר כאן ולהתחיל בפיתוח אומנות הבלט על הרקע האקסוטי והשובה לב שהייתה אז הארץ בעיני".²⁶

הארץ לא הייתה רק שממה פיזית אלא גם שממה תרבותית. מרגלית אורנשטיין, הרקדנית המקצועית הראשונה שהגיעה ארצה בשנת 1922, הודתה: "הרהור עולה במוחי, לו עוד הייתי בוינה, האם הייתי מקבלת הזדמנות כה מיוחדת להתחיל דבר מה של אומנות כל כך מהתחלה, באמת חדש".²⁷ אף אישה, הארכיטקט ז'אק אורנשטיין, היטיב להביע רעיון זה: "אל תשכחי שלא אירופה אלא פלשתינה היא זו שנתנה לך כוח ועצמאות".²⁸ הריק ששרר בארץ ישראל בכל תחום אפשר צמיחה מקצועית מהירה. תחושה דומה בכל הקשור לחשיבות המפגש בין האישה הפרופסיונלית לבין הארץ המחכה לבנייה נמצא גם בדבריה של האדריכלית הראשונה בארץ, לוטה כהן.²⁹ כהן עלתה ארצה בשנת 1921 והוקסמה מהראשונות שנקרתה בדרכה. לדבריה: "הייתי צעירה [...] אבל חשנו עוד יותר את אחריותנו מאחר שאנו היינו ההתחלה. היינו קבוצה קטנה של אנשים צעירים שהגיעו לכאן בכוח ההתלהבות וגם לנוכח אהבת ההרפתקה. לידינו נפלה שליחות: בניין הארץ".³⁰ הזינוק האישי ניזון מהרוח הלאומית.

השוואת מסלול ההתקדמות המקצועית של נשות היישוב לזה של אחיותיהן במרכז אירופה וארצות הברית מלמד כי דרך החתחתים של העולה האקדמאית לעומת דרכה של מי שהשתקעה באירופה או בארצות הברית הייתה שונה במובנים רבים. כאמור לעיל,

25. אפרת, תש"ט, עמ' 42, תרגום מכתבה של קלן לאחיה הוראס קלן שנכתב בשנת 1933.

26. אשל, 1991, עמ' 16.

27. אלדור, 2011, 50-51.

28. שם, עמ' 154.

29. דויד, 2014, עמ' 50.

30. מצגת שנערכה על ידי נעם כהן, בנה של לוטה כהן. תודתי לד"ר אסתר כרמל חכים שהעמידה את המצגת לרשותי.

מי שחיו בארצות מפותחות נדחו מהמסלול המקצועי שבו ביקשו לצעוד לא רק בשל היותן נשים אלא גם בשל התחרות המקצועית ואף בשל יהדותן.³¹ לאפליה המגדרית שהייתה נוכחת בכל אתר חברה ברחבי אירופה וארצות הברית אפליה דתית-אתנית שלא הייתה קיימת ביישוב בארץ ישראל.

נשים בונות חברה אזרחית חדשה

הקרבות שהתנהלו בארץ בשלהי מלחמת העולם הראשונה אומנם לא הותירו סימנים רבים בשטח, אך שנות המלחמה פגעו ביישוב היהודי פגיעה אנושה: מספר היהודים בארץ קטן בין 1914 ל-1918 ב-40% לערך והגיע ל-56,000 נפש בלבד. 400 שנות השלטון העות'מאני, אשר מיעט לפתח את הארץ ולקדם את אוכלוסייתה, הותירו את היישוב חסר מוסדות בעלי סמכות שאמונים על הדאגה לצרכיו היום-יומיים. לדוגמה, לעיר הגדולה אז בארץ, ירושלים, לא הייתה צנרת מים מודרנית, ולא היו בה מערכת ביוב ותנאי סניטציה בסיסיים.³² לציבור הגברים והנשים המקצועיים שהגיע ארצה לאחר הצהרת בלפור והכיבוש הבריטי חיכה כר נרחב לעשייה.

רפואה

מאות רופאות יהודיות בנות הדור הראשון, השני והשלישי של האקדמאיות החדשות שמו את פניהן ארצה. מעטות הגיעו כבר בשלהי השלטון העות'מאני, כפי שתיארה זאת ד"ר בת שבע יוניס-גוטמן, שעלתה בשנת 1909: "קומץ קטן של רופאים הינו, אבל חלמנו על תכניות גדולות, על יצירה גדולה".³³ רופאות ורופאים שהגיעו ארצה, במיוחד מי שעלו לפני עליית הנאצים לשלטון (1933), עשו כן מתוך רצון לא רק לממש את שאיפתם לרפא חולים, אלא גם מתוך רצון להיות שותפים לתחיית החזון הציוני. בלשונה של ד"ר יוניס-גוטמן: "היינו כלנו צעירים, מלאים מרץ ותקווה ואמונה גדולה בעתידה של ארצנו, ומוכנים לתת את כל מרצנו וידיעותינו לטובת מפעלנו".³⁴

31. פרידנרייך, 2002, עמ' 67-68.

32. בן-אריה, תשס"א, עמ' 337-440.

33. שחורירובין, 2014, עמ' 11, מובא מתוך יוניס, תרצ"ז, עמ' 39.

34. שחורירובין, 2011.

סיוע ממשי למערכת הרפואה בארץ הגיע באוגוסט 1918, עם בואה של המשלחת הרפואית קעצמ"א (קבוצת עזרה מדיצינית של ציוני אמריקה), שאורגנה על ידי ארגון נשות הדסה, שבראשן עמדה הנרייטה סאלד (1860-1945).³⁵

סאלד הייתה האישה הבולטת והמשמעותית ביותר בארץ בשנות המנדט.³⁶ מאחוריה עמדה התמיכה הכספית של יהדות ארצות הברית, ומשנות העשרים המאוחרות ואילך גם הגיבוי של הוועד הלאומי וההנהלה הציונית. היא הייתה אוטוידקטית, התלמידה הראשונה במעמד מיוחד בבית המדרש הקונסרבטיבי לרבנים בניו יורק,³⁷ ובעלת ידע רב ועמוק בתחומים רבים. סאלד יזמה והובילה מוסדות חשובים ביותר בתחומי הבריאות: חמשת בתי החולים של הדסה ששכנו ברחבי הארץ,³⁸ בית ספר לסייעוד, מרפאות ומפעלי הזנה. במכתבה לבני משפחתה היא העריכה את עבודת המשלחת הרפואית במילים אלו: "אינני יודעת אם אי פעם עבודה מעין זו התבצעה [...] זו עבודה בסדר גודל מדינתי".³⁹

שיעור הנשים בקרב הרופאים בארץ ישראל המנדטורית היה גבוה באופן יוצא דופן, ובין 1929 ל-1932 הוא הגיע ל-30%. עליית הנאצים לשלטון, מהפך שהביא לפיטורי רופאים ורופאות יהודים בגרמניה, הביא לבריחתם ממנה ולנהירתם של מאות מהם לארץ ישראל.⁴⁰ בשלושת העשורים של השלטון המנדטורי הנפיקו הבריטים כ-3,600 רישיונות לרופאים יהודים, ומהם כחמישית ל-720 נשים.⁴¹

ריכוז כזה של רופאות היה ללא אח ורע. לשם השוואה, בארצות הברית הגיע מספר הרופאות לשיעור דומה רק 70 שנה אחר כך.⁴² חוקרי תולדות הרפואה בארץ, נסים לוי ויעל לוי, הקדישו תשומת לב מיוחדת לעשייתן של רופאות, וצינו כי הללו היו נשים "מזן מיוחד".⁴³ בהגיען ארצה הן השכילו להתמודד עם קשיי הקליטה, נענו להצעות לעבוד הרחק ממרכז הארץ, לגור בתנאי מגורים ואקלים קשים, להתנייד על גבי בהמות ולהתמודד עם עבודה מרובה. אכן, החזון הציוני והכורח הכלכלי עיצבו נשים חזקות ומשוחרות, נשות מקצוע שנתפסו כיוקרת. הן נתפסו כחלוצות אף שלא עסקו בעבודת האדמה אלא בדאגה לבריאות תושבי הארץ.⁴⁴

35. שורץ, תשנ"ח; הכהן, 2019.

36. שילה, תש"ף.

37. Jewish Theological Seminary.

38. שחורירובין, שורץ ודונחין, 2003.

39. לוונטל, 1942, עמ' 137-138.

40. נידרלנד, 1982; פרידנרייך, 1995, עמ' 190.

41. לוי ולוי, 2012, עמ' 74.

42. שם.

43. שם.

44. ראו סיפורה יוצא הדופן של ד"ר חנקה וייברג חרותי, חברת קיבוץ שהתעקשה לעסוק בעבודת האדמה לפני שהוסבה לעבודתה המקצועית (שחורירובין, תשע"ה, עמ' 460-463).

עם בוא הרופאים החלה התמחות גדלה והולכת בענפי הרפואה השונים, והרופאות היו בה חלק חשוב. ענפי הרפואה הפופולריים ביותר אצלן היו גינקולוגיה, ילדים, פסיכיאטריה, עיניים, עור ורפואה מונעת.⁴⁵ עם זאת היו גם אחדות שפנו לעבר תחומים שנחשבו גבריים: כירורגיה,⁴⁶ הרדמה, פתולוגיה, בקטריוLOGיה, אורתופדיה⁴⁷ ועוד. בדבריי אציג את מסכת פעולתן של שתי רופאות.

ד"ר הלנה כגן (1889-1978), נודעה בירושלים לא רק כרופאת הילדים הראשונה בארץ, אלא כרופאת הילדים בה"א הידיעה. להערכתי, גולת הכותרת של עשייתה הייתה פעילותה הציבורית הקהילתית, שעיקרה היה חינוך אימהות להיגינה לשם הבטחת חיי הילדים, והקניית אורח חיים בריא נוכח תנאי ההיגינה החמורים ששררו בירושלים, שגרמו עד אז לתוחלת חיים נמוכה ביותר.

כגן תרמה רבות לפיתוח רפואה מונעת ולהקמת תחנות טיפות חלב, שנסדו על ידי הסתדרות נשים עבריות (להלן: הנ"ע) והדסה. בשנות מלחמת העולם הראשונה היא ייסדה את בית החולים היהודי לילדים הראשון בעיר,⁴⁸ ולאחר מכן את מחלקת הילדים בבית החולים הדסה. ד"ר כגן, כמו ד"ר אלכסנדרה בלקינד ואחרות, הושיטה יד לא רק ליהודי הארץ אלא אף לבני המגור הערבי.⁴⁹ היא גם זכתה לשם בין־לאומי בכל הקשור להצלחתה בטיפול בקדחת השיגרון, שפוגעת במיוחד בילדים. היא הייתה מוסד כוליכול של אישה אחת, רופאה ומנהיגה חברתית שהשכילה לחנך את הציבור להיגינה ולשתף את ארגוני הנשים המתנדבות ביוזמותיה. בריאיון שערכתי עימה בשנת 1972 היא הודתה: "קשה לתאר מה שאני לא עשיתי".⁵⁰

ד"ר מרים אהרונובה (1889-1967), לא רק התמקדה בעבודה הרפואית, אלא ביקשה לחנך את נשות הארץ לאורח חיים בריא, ובמיוחד לחיי משפחה. אהרונובה הגיעה לארץ בשנת 1929 מייד לאחר סיום לימודיה, עם אישה, שהיה רופא גם הוא. מאחר שלא קבלה עבודה במקצועה, היא נלוותה לבן זוגה, שהועסק בקיבוץ עין חרוד, ועסקה לצידו ברפואה בהתנדבות. לאחר שהתקבלה לעבודה בתל אביב, היא הגישה עזרה רפואית וייעוץ מיני לאלפי נשים במרפאת זמנהוף. אהרונובה פרסמה בשנת 1934 את ספרה הפופולרי

45. הולצמן וזרעאלי, תש"ס.

46. שחורירובין, תשע"ה.

47. לוי ולוי, 2012.

48. שחורירובין, 2014, עמ' 154.

49. רופאות נוספות שידועות בהגשת עזרה לאוכלוסיה הערבית: ד"ר אסתר אלמליח, שעבדה בהר טוב; פייגל רחל, שחייתה בכפר סבא.

50. האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בעל פה, פרוייקט: ותיקי ירושלים. פברואר 1972.

"ההיגנה של חיי האשה לתקופותיה", שזכה לשש מהדורות, ובו הפיצה את עמדתה: "בריאות האשה היא הצעד הראשון לקראת הבראת האם, ועמה – המשפחה העברית כולה"⁵¹. אהרונובה ראתה בחיי נישואין את היעד האולטימטיבי של האישה: "לעבור יחד שלובי נפש את דרך החיים [...] לפתור את בעיית הרבייה [...] אהבה אמיתית היא יסוד לחיי אושר בין איש לאשה"⁵². היא גרסה שעל האישה לרווח את הריונותיה, והמליצה ללדת ארבעה ילדים.

סיעוד

בנובמבר 1918 ייסדה המשלחת הרפואית את בית הספר הראשון לסיעוד בארץ. אף פעולה זו הייתה בהכוננת הנרייטה סאלד, אף שהיא הגיעה ארצה רק באביב 1920. סאלד, שכזכור לא הייתה רופאה או אחות, הטמיעה את הרעיונות החדשניים שנשבו בחברה האמריקנית: פורגסיביזם (שימוש במדע לשם הכנסת שיפורים בחברה),⁵³ טיילוריזם (שיטת הניהול המדעי),⁵⁴ והתנועה למען בריאות הציבור מייסודה של ליליאן ואלד.⁵⁵ סאלד דגלה בהתמקצעות ודאגה לרמה הגבוהה של הלימודים בבית הספר לסיעוד. טקס הסיום של המחזור הראשון של בית הספר, שנערך בשנת 1920, נתפס כ"אירוע היסטורי של ראשית הופעת ההכשרה המודרנית לסיעוד בארץ"⁵⁶. סיעוד נתפס הן כיעד שיאפשר קידום לצעירות בארץ והן כאמצעי לחינוך האוכלוסייה להיגיינה ולבריאות. המייסדות סברו כי "לימוד נערות לעבוד ולהיות עצמאיות מבחינה כלכלית, יהווה אמצעי להעלות את מעמד האישה במזרח"⁵⁷. בית הספר התייחד בשפת ההוראה, שהייתה עברית, והנרייטה סאלד התגאתה כי זה "בית הספר לסיעוד היחיד בעולם ששפת ההוראה בו עברית"⁵⁸. לאורך שנות המנדט מאות רבות של בוגרות סימו את לימודיהן בבית הספר, והן התפרסו על פני כל הארץ והביאו למהפכה התברואתית. רבות מהן עבדו בבתי החולים בארץ בתפקידים בכירים. חלק מהבוגרות שימשו מורות בבתי הספר הנוספים לסיעוד שנוסדו במהלך השנים, והיו גם שנשלחו לריכוזי פליטים, שהבריטים שלחו לקפריסין,

51. אהרונובה, 1934, עמ' 6.

52. אהרונובה, מהדורה שישית, 1964, עמ' 58.

53. בראון, 1999.

54. שיטת הניהול המדעי (גרבר, 2016, עמ' 1).

55. אחות יהודיה שפעלה בארה"ב בראשית המאה ה-20 ופיתחה שיטת עזרה של טיפול סיעודי קהילתי:

Henry Street Settlement.

56. שטיינר־פרינד וברטל, 2011, עמ' 35.

57. הירש, 2014, עמ' 296.

58. וסרמן, 1996, עמ' 281.

מאוריציוס ועדן. אחרות התגוררו בכל קצות הארץ והגישו עזרה בקיבוצים, במושבים ובעיירות.

כמה מהבוגרות נשלחו להמשך הלימודים בארצות הברית, ובשופן מונט, בין היתר, למנהלות בית הספר של הדסה. שולמית קנטור (פרידה לבית ידיד הלוי), ילידת חלב שבסוריה, הגיעה לארץ לאחר שסיימה את לימודיה באוניברסיטה האמריקנית בביירות והחלה ללמד סיעוד. היא נישאה למהנדס לואיס קנטור, ילדה ארבעה ילדים, ולאחר פטירתו הפתאומית של בעלה נסעה עם ארבעת ילדיהם לארצות הברית, להשתלמות באוניברסיטת קולומביה. עם חזרתה ארצה, בשנת 1934, היא מונתה למנהלת בית הספר – תפקיד שבו כיהנה במשך 14 שנים, שבהן הייתה אהודה מאוד.

כללי המשמעת בבית הספר היו קפדניים ביותר: רק רווקות התקבלו ללימודים, והצעירות חויבו להתגורר בפנימייה של המוסד. היה עליהן להתמסר ללימודים בכל מאודן. עם סיום הלימודים הוצעו לבוגרות התמחויות מגוונות. היוקרתית ביותר הייתה התמחות בבריאות הציבור. בכתבה שהשתמרה בארכיון הציוני, שפרסמו בוגרות אחדות של בית הספר, הן הודו: "אחות הקהילה היא האישיות הממלאת את התפקיד החשוב ביותר ברפואה הציבורית"⁵⁹. בניגוד לאחות שעבדה בבית חולים והייתה כפופה להוראות הרופאים, אחות בריאות הציבור עבדה בדרך כלל באופן עצמאי במרפאות שהיו מפוזרות ברחבי הארץ, ובהן "נוצרה האמנציפציה של האחות"⁶⁰.

המרפאות הנפוצות ביותר היו טיפות החלב, שנוסדו בראשית שנות העשרים על ידי ירושלמיות מתנדבות, חברות הנ"ע, שנעזרו רבות בתמיכת הדסה. ברטה לנדסמן (1882-1962), ילידת אוקראינה שהיגרה עם הוריה לארצות הברית בהיותה בת 14 וסיימה את לימודי הסיעוד בניו יורק, הגיעה לארץ עם המשלחת הרפואית ועמדה בראש תחום סיעוד הקהילה.

לנדסמן הובילה את המיזמים האלה: טיפות חלב, הכשרת אחיות בריאות הציבור ופיתוח תוכנית ללימודי הגיינה בבתי הספר. היא ראתה בעבודתה שליחות והורתה לתלמידותיה: "אם מגרשים אותנו מהדלת, ננסה בכל זאת להיכנס דרך החלון – ולחנך"⁶¹. ההוראות של אחיות טיפת חלב לא התקבלו תמיד על לב האימהות, שלא הורגלו, למשל, לשקול את התינוקות. האחיות לאה יונה קלינמן העידה כי האימהות חששו שהן מיסיונריות, המבקשות להעביר את התינוקות על דתם.⁶² לא זו אף זו, האימהות התימניות בכפר השילוח חששו

59. הדסה ארנסט, חוה לכמן, אדית קליין, שולמית ריצמן, התפתחות עבודת האחיות בקהילה בארץ ישראל עד ימינו, 1942, אצ"מ, J1/17/187.

60. פרוטוקול ישיבת חבר המורים של בית הספר לאחיות, אפריל, 1938, אצ"מ, J117, עמ' 1.

61. פינברג, תשכ"ט, עמ' 10.

62. קלינמן, 1942, עמ' 63.

שילדיהן ייחטפו.⁶³ האחיות לא רק הפיצו ידע בנושא ההיגיינה, אלא אף ניסו לחנך את האימהות, עובדה שנתפסה כהתנשאות עוד עשרות שנים לאחר מכן. תפקיד חשוב במיוחד היה לאחות בית הספר. הן היו המלאכיות שהובילו את מיגור הגרענת (מחלת עיניים נפוצה) והגזזת (מחלת עור נפוצה) ואף סיפקו חיסונים והגישו עזרה ראשונה ככל הנדרש. האחיות הרבו לבקר בבתי התלמידים כדי להנחות את אימותיהם, ואף שיתפו את הילדים בעשייה באמצעות אגודות בריאות. האחיות היו גם מעורבות מאוד בטיפול בעולים, שכלל סיוע בצורכי החיים הבסיסיים וברוחתם. ניתנו גם הנחיות בענייני הכנת מזון ואף הושט סיוע רב בזמן המאורעות בתרפ"ט ואף בתרצ"ו-תרצ"ח. אחיות הדסה הגישו סיוע ניכר, כפי שהתבטאה הנרייטה סאלד: "אחיות רחמניות ועובדות סוציאליות חדרו אל כל סמטה, מושיטות עזרה וסעד מתוך שכחת עצמן".⁶⁴

רבים ורבות גמרו את ההלל על האחיות העבריות. יושבת ראש הארגון הבין-לאומי של האחיות אנה שוורצנברג, אשר ביקרה בארץ באביב 1936, גמרה את ההלל על מצב הסיעוד בארץ, שלדבריה הוא "מתקדם יותר מאשר באיזו ארץ אחרת שהיא בקרה בה".⁶⁵

עבודה סוציאלית

הנרייטה סאלד, אשר ייסדה בשנת 1912 את ארגון "הדסה" בניו יורק והגיעה לארץ ישראל בהיותה בת 60, הטביעה את חותמה הברור גם בפעילות מדינית.⁶⁶ היא הייתה האישה הראשונה שנבחרה להנהלה הציונית בקונגרס ה-15 (אוגוסט 1927) ועמדה בראש המחלקות לבריאות וחינוך (1927-1929). היא גם עמדה בראש המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי (1931-1939). מפעלה הנודע ביותר הוא כמובן "עליית הנוער".⁶⁷

סאלד זכתה להכרה ציבורית רבה ביותר, כפי שתואר על ידי אחד מרעיה: "איש לא הרים קול בנוכחותה. היא הקרינה סמכות. האישה השברירית והעדינה הקרינה כוח".⁶⁸ במאמר שהתפרסם בביטאון הגננות "הד הגן" הודתה ידידתה, הגננת חסיה פיינסוד סוקניק: "הגב' סולד היא גאוות הנשים, גאוות הציבור בארץ, גאוות העם כולו".⁶⁹

סאלד ניחנה בידע מקצועי רב, ביכולת ארגון יוצאת דופן, בכושר עבודה בלתי רגיל, ביושרה ובקשרים בין-לאומיים שהניבו הצלחה מרובה בהשגת משאבים כספיים למפעליה.

63. ברש, תשמ"ב, עמ' 258-260.

64. מכתב סאלד לצירות הוועידה השנתית ה-22 של הדסה, 1 באוקטובר 1936, אצ"מ, J117/267.

65. אצ"מ, J117/38.

66. ליון, 1998; גרבר, 2016; קצבורג-יונגמן, 2008.

67. הכהן, תשע"ב.

68. ליון, תשמ"ז, עמ' 10.

69. סיון, 1987, עמ' 30. הציטוט מהד הגן, תרצ"ו.

היא תרמה תרומה מכרעת להכרת הנהגת היישוב בדבר הצורך של המוסדות הלאומיים לקבל עליהם אחריות לרווחת החברה על כל היבטיה.

בניגוד לתפיסה הסוציאליסטית – שרווחה בחוגי תנועת העבודה, שהנהיגו אז את היישוב – בדבר חשיבותה העליונה של הכלכלה למפעל בניין הארץ והעדפת המגזר הפועלי, סאלד גרסה: "העבודה הסוציאלית אינה פחות פרודוקטיבית מן הכלכלה, מעבודת האדמה, מן המסחר והתעשייה"⁷⁰, הדאגה לרווחת כל האזרחים נתפסה על ידה כרכיב רב-משמעות בתהליך בניית האומה, תהליך הכולל בחובו גם את בניין הפרט.⁷¹

המשבר שהתרחש ביישוב בעקבות בואה של העלייה הרביעית,⁷² תרם רבות להכרת החברה את חיוניותה של דאגת הלאום לכל אזרח.⁷³ תפיסה זו באה לידי ביטוי עד היום בלשון חוק העובדים הסוציאליים, שיעודם הוא "שיפור תפקודם האישי והחברתי של הפרט, המשפחה והקהילה".⁷⁴ סאלד, ולצידה העובדות הסוציאליות, "היו בין מניחי היסודות של שירותי הרווחה בתקופת היישוב [...] חזרות תודעה יהודית עמוקה ומסורת לעיון הצינוני".⁷⁵

התשתית למפעלה של סאלד הונחה כבר בשנת 1920 על ידי הנ"ע, שהיה ארגון של אזרחיות שפעל ברחבי הארץ והוביל את ייסוד טיפות החלב ומפעלי עזרה נוספים. בשנת 1930, לקראת מערכת הבחירות השלישית של אספת הנבחרים, הנ"ע התאחדה עם "התאחדות נשים עבריות לשוויון זכויות בארץ ישראל", וסאלד עמדה בראשן. תביעתן המרכזית הייתה ייסוד מחלקה לעבודה סוציאלית מטעם הוועד הלאומי. המאבק צלח, והיא מונתה למייסדת ולראשת המחלקה לעבודה סוציאלית. היא ניווטה את העשייה ובנתה את מערכת העבודה הסוציאלית הארצית, את הלשכות העירוניות (הראשונה שבהן נוסדה בחיפה), את בית הספר לעבודה סוציאלית, את ביטאון העושים במלאכה ועוד.⁷⁶

סאלד נעזרה בעובדות סוציאליות שעלו מגרמניה, שבה רכשו את השכלתן המקצועית. הבולטת בהן הייתה ככל הנראה סידי ורונסקי, עובדת סוציאלית בעלת שם שפוטרה ממשרתה בשל עליית הנאצים לשלטון ועלתה ארצה מגרמניה בשנת 1933. ורונסקי ראתה במקצועה אמצעי ראשון במעלה להיטיב את קליטתם של הבאים ולהבטיח כי היישוב יפיק מהם את מרב התועלת. לדבריה, עבודה סוציאלית מקצועית היא הזרוע המבצעת

70. דושקין, תרצ"ו, עמ' 111-113.

71. גולן, תשס"ב, עמ' 36. ראו גם את חוברתיה של סידי ורונסקי (בגרמנית) על "הרעיון הסוציאלי בכתבי הרצל", 1944, וכן "דרכי הריפוי הסוציאלי בארץ ישראל", 1935.

72. גלעד, 1973.

73. זמורה, תשס"ב, עמ' 108.

74. בוכינדר, 2012.

75. דורון, 2004.

76. גולן, תשס"ב, עמ' 78.

החשובה של קליטת העלייה. ורונסקי תיעלה את מימושה המקצועי האישי להקלת קשיי הקליטה של העולים ולבניין היישוב.⁷⁷

סאלד הקנתה לעובדות הסוציאליות את התחושה כי הן ממלאות שליחות לאומית ואף מסייעות להביא למיזוג עדתי בישראל.⁷⁸ החוקרת טובה גולן היטיבה להסביר את הצלחתה של סאלד להקנות ליישוב כולו את התפיסה החדשה בדבר חשיבות טובת הפרט לבניין האומה: "באופן פרדוקסלי, דווקא היותן [העובדות הסוציאליות] שייכות למחצית המופלה והמודרת מהעשייה הציונית 'החשובה', כלומר היותן נשים, אפשרה להן לבצע שינויים תפיסתיים אלה. אולי הייתה זו שוליותן הכפולה – הן כנשים בחברה פטריארכלית, והן כעוסקות בתחום 'נשי', שהיה רחוק מסדר היום של תנועת העבודה – שאפשרה להן להיכנס 'בדלת האחורית' ולהטמיע, אט אט, ערכים ופרקטיקות של עבודה חברתית חשובה בחברת הגירה".⁷⁹

סאלד, שהייתה ערירית, אומנם חשה געגועים רבים לבני משפחתה, שחיו בארצות הברית, ואף ביקשה לשוב למולדתה, אך עם זאת ראתה בעבודתה המקצועית בארץ ישראל את החוויה המרכזית של חייה. בלשונה: "אני מצויה בהרפתקה הגדולה של חיי. מבחינה אחת היא מחזירה לי נעורים, מבחינה אחרת היא מזקינה אותי".⁸⁰ בעבור סאלד, כמו בעבור רבות מקרב הנשים הפרופסיונליות שחיו בארץ, המימוש האישי ובניין הלאום היו לאחד.

חינוך

פתיחת מערכת החינוך העברי לאומי בפני תלמידות ובפני מורות הייתה חידוש מובהק של שנות העלייה הראשונה. הבנות נתפסו כמי שהיו אמורות להפיץ את הדיבור העברי בתוקף תפקידן העתידי האולטימטיבי: אימהות. אליעזר בן יהודה הקפיד לספור את הנערות שלמדו עברית בבית הספר, ובשנת 1902 הוא מנה מעל דפי עיתונו "השקפה" יותר מ-1,300 ילדות, שאותן כינה: "הרכוש האמיתי שלנו כעת [...] רכושנו העברי".⁸¹

נראה שהחינוך הכמעט-שוויוני לבנות התרחש ביישוב החדש באורח ספונטני, ללא דיון מקדים. בהתאם לכך, במערכת החינוך העברי פעלו נשים כבר במאה ה-19 כמורות

77. שם, עמ' 130.

78. טהון, תשי"ז, עמ' 130-131.

79. גולן, תשס"ב, עמ' 123.

80. לוונטל, 1942.

81. שילה, תשס"ב, עמ' 47, הערה 51: **השקפה**, כ"ג באייר תרס"ב.

וכמנהלות.⁸² הסתדרות המורים העבריים, שנוסדה בקיץ 1903 בזיכרון יעקב, הייתה הארגון הראשון אשר קיבל לשורותיו גם נשים (רובן גגנות).⁸³ מורי היישוב, רובם ככולם גברים,⁸⁴ שעיצבו החל משלהי המאה ה־19 את מערכת החינוך העברי הלאומי, "ראו עצמם כחוד החנית של המהפכה הציונית".⁸⁵ להערכת חוקרי החינוך שמעון רשף ויובל דרוה, החינוך הלאומי בארץ ישראל מתייחד לעומת מערכות חינוך אחרות בהיותו "אחד ממגשימי הישות של תנועת התחייה הלאומית בארץ הלכה למעשה".⁸⁶ בעוד עבודה סוציאלית ורפואה מונעת ניזומו ולרוב גם הובלו באופן מובהק על ידי נשים, עד אמצע המאה ה־20 התאפיינה מערכת החינוך הלאומית בגבריותה, אף שנשים יזמו חידושים מסוגים שונים. עם זאת שני תחומים הובלו כמעט אך ורק על ידי נשים: חינוך לגיל הרך וחינוך מיוחד לילדים הלוקים בהתפתחותם.⁸⁷ האם תחומים אלה נתפסו משמעותיים פחות ותובעניים פחות מבחינה אינטלקטואלית, ולפיכך נתפסו כנחלת המין שנתפס כחלש?

עשרות הגגנות העבריות שפעלו בארץ בשלהי התקופה העות'מאנית⁸⁸ ומאות הגגנות שפעלו בשנות המנדט היו מודעות היטב לחשיבות מפעלן, שלרוב מומן בעיקר על ידי ההורים. הגן העברי נתפס על ידיהן כמוסד האחראי יותר מכול להפצת הדיבור העברי ולהכנת ילדי היישוב למערכת החינוך העברית.

במילותיה של חסיה פיינסוד־סוקניק,⁸⁹ שייסדה את הקורס לגגנות בירושלים בשנת 1914: "גן הילדים בארץ הוא שלב ראשון לבניין החינוך כולו [...] יצירת יש מאין".⁹⁰ בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, כשהמצב הכלכלי של המוסדות הלאומיים היה כבי רע, התמיכה בגנים פחתה מאוד, ומספר ניכר של גני ילדים נסגרו. התפיסה שרווחה הייתה שהגנים פחות חיוניים מבתי הספר. הגגנת חסיה פיינסוד־סוקניק, שעמדה בראש ארגון הגגנות, ראתה בשעה זו "שעה קטסטרופלית" והצהירה: "הצורך בגנים הוא כה הכרחי וכה חיוני [...] הגן העממי נעשה שאלת חיים".⁹¹

82. שחור־רובין, תשע"ב, עמ' 373-403.

83. שילה, תשס"ב, עמ' 51.

84. ברנשטיין, 1980.

85. שנקולבסקי, תשס"ט, עמ' 107.

86. רשף ודרוה, תשנ"ט, עמ' 1.

87. סיטון, 1942, עמ' 26-37; מלינובסקי, 1944; שחור־רובין, תשס"ג.

88. שחור־רובין, 2002.

89. שם, עמ' 178-182.

90. פיינסוד־סוקניק, תשכ"ב, עמ' 5.

91. חסיה פיינסוד סוקניק לברנרד כהן, 29 באוקטובר 1931, ארכיון לתולדות החינוך, תיק סוקניק, 5.120/9.

בצד החדרת הלשון העברית לבתי ההורים הייתה לגנות מטרה חברתית נוספת: "שחרור האישה האם למשך כמה שעות ביום מן הדאגה לילדים ומן הטיפול בהם, כדי שתוכל לעזור לבעלה בקיום המשפחה."⁹² בשנת 1919 פיינסוד־סוקניק, אשר כינתה את עבודת הגננת "עבודת קודש", הייתה שותפה לייסוד אגודת הנשים הפמיניסטיות "התאחדות נשים עבריות לשוויון זכויות בארץ ישראל".⁹³ היא ראתה בגנים מוסד שמאפשר לאימהות לצאת לעבודה.⁹⁴ מהצהרתה אולי אפשר לשער כי מודעותה הפמיניסטית צמחה גם מתוך פרגמטיות: ראיית עבודת האישה כאמצעי להעצמתה ולביסוס פרנסת המשפחה.⁹⁵ החוקרת שושנה סיטון ראתה בגני הילדים סוכני שינוי שיוצרים את "העברים הצעירים החדשים", המעצבים את האימהות שהן "העבריות החדשות".⁹⁶

עד שנת 1929 לא היה בנמצא בארץ שום פתרון בעבור ילדים שהיו זקוקים לחינוך מיוחד.⁹⁷ הקריאה והיוזמה לייסוד מוסד מיוחד בעבורם הייתה של ד"ר מרדכי ברכיהו, רופא שהתמחה בפדגוגיה, אשר החל משנת 1919 עמד בראש המחלקה להיגיינה של בתי הספר מטעם הדסה.⁹⁸ ברכיהו טען כי רק מוסד חינוכי מיוחד יאפשר את שחרור בתי הספר הרגילים מטיפול בילדים החריגים, יקל על ההורים ויאפשר להכין את הילדים הללו לחיים פרודוקטיביים.⁹⁹ שאלת המפתח שעימה התמודד הייתה: מי יממן את המוסד החדש? מחלקת החינוך של עיריית תל אביב, שבראשה עמדה שושנה פרסיץ (1893-1969) – אלמנה צעירה בת 32, אשר עלתה עם ארבעת ילדיה ארצה בשנת 1925 – קיבלה עליה את האחריות ליוזמה החדשה. פנייתו של ברכיהו אל פרסיץ הייתה בזו הלשון: "אין לנו מלבדך אישיות אחרת בארץ שתוכל להגשים את הרעיון ולהביאו לידי מעשה".¹⁰⁰ שנה לאחר הגעתה ארצה היא נבחרה לחברה בעיריית תל אביב, ומשנת 1928 עד שנת 1935 ניהלה את מחלקת החינוך העירונית. עיריית תל אביב הייתה הראשונה אשר קיבלה עליה אחריות להשתתפות במימון חינוך ילדיה, כולל ילדי החינוך המיוחד. פרסיץ, אשת עסקים אמידה, בעלת השכלה אקדמית נרחבת, הוכיחה את יכולותיה עוד בשבתה במולדתה, רוסיה, בייזום מוסדות חינוך מגוונים במוסקבה וכמוציאה לאור של ספרות עברית.¹⁰¹ היא

92. פיינסוד־סוקניק, תשכ"ב, עמ' 6.

93. שילה, 2013, עמ' 81.

94. פיינסוד־סוקניק, תשכ"ב, עמ' 10.

95. סיטון, 1987, עמ' 30: "המודעות הפמיניסטית [נתפסה] כחלק בלתי נפרד מאישיותה של הגננת הרצויה".

96. שם, עמ' 27.

97. על קשיי הטיפול ברודה, בתם של זלמן ורחל שזר שנולדה בשנת 1921, ראו שכטר, 2011, עמ' 124-125.

98. שחור־רובין, שוורץ ודונחין, 2003, עמ' 40.

99. בן־שמעון, תשס"ו, עמ' 34.

100. בן־שמעון, 2004.

101. אייזנשטדט, 1969; שבא, 1963.

ראתה בהפצת התרבות העברית ובחינוך הדור הצעיר את מטרת חייה, העמידה מבנה הולם בעבור הילדים קשי החינוך מטעם עיריית תל אביב, ואף התרימה לשם כך הורים לילדים פגועים שהיו בעלי ממון.¹⁰²

המחנכת מינה גרומן (1905-1982) שלמדה חינוך מיוחד בווינה, הוזמנה לבוא לארץ כדי לנהל את המוסד החדש. המוסד, שכונה "נצח ישראל", היה לספינת הדגל בכל הקשור לחינוך מיוחד בארץ.¹⁰³ גרומן ייעדה את מוסדה לילדים שטיפול הולם יאפשר להם לתרום לחברה. "נצח ישראל" היה מורה דרך לעוסקים בתחום, הן באשר לתנאי עבודתם של המורים, שהוכרו כמי שזכאים לתגמול מיוחד, והן באשר לשיטות המגוונות לקידום הילדים וחינוכם.¹⁰⁴ גרומן הבינה שיש לעצב את דרכי ההוראה בהתאם ליכולות של התלמידים, ועל כן שיעורי מלאכה נתפסו על ידה כ"יסוד כל העבודה הלימודית החינוכית".¹⁰⁵

הצלחת המוסד סללה את הדרך להכרה כי גם ילדים שנתפסים כפגועים זכאים לחינוך ולהכוונה לקראת חייהם הבוגרים, וכי מוריהם הם חלוצים "המקיימים ייעוד חברתי, הם רגישים לסבל האדם והם חדורים אופטימיות רבה".¹⁰⁶

מענה לילדים בעלי פיגור עמוק שנתפסו כמי שאין תקווה לשלבם בחברה היוצרת ניזום ונוהל על ידי עולה מאנגלייה, אירנה גסטר (1897-1978). גסטר, בתו של החכם הנודע משה גסטר, רכשה את ידיעותיה תוך כדי טיפול בילדים פגועים פגיעות קשות באנגלייה ובגרמניה טרם עלייתה לארץ.¹⁰⁷

בעבודתה הדגימה גסטר את הרחבת התפיסה בדבר מחויבות החברה כלפי אזרחים פגועים. להבנתה: "חובה על החברה לדאוג למפגר ולאפשר לו, לפחות, תנאים ומידת אושר שהוא מסוגל להנות מהם".¹⁰⁸ החברה בתקופת היישוב הדגישה את מחויבותו של כל פרט למען בניין הלאום, ואילו גסטר ביקשה את הכרת החברה בזכות הפרט לחיים של כבוד אף אם אינו מסוגל לתרום לה.¹⁰⁹

עד שנת 1948 המעון, שנוסד בירושלים בשנת 1932 ועבר משם לאזור המרכז, לא זכה לתמיכה מטעם המוסדות הלאומיים. בתחילה הוא נועד לילדים אחדים בלבד, אך

102. בן שמעון, תשס"ו, עמ' 52.

103. אבני, 1978.

104. בן שמעון, תשס"ו, עמ' 59. בהתאם לכך ההכשרה המקצועית הראשונה למורי חינוך מיוחד שהתקיימה בארץ לאחר קום המדינה מוקמה בבית ספרה. ברט, 1953, עמ' 15.

105. גרומן, על תכנית הלימודים וארגון בית הספר, את"ח, א-419, 7.165.

106. בן שמעון, תשס"ו, עמ' 108.

107. אילסר, תש"ם.

108. שם, עמ' 4.

109. תפיסה זו זכתה להתפתחות מרשימה במאה ה'21: במוסד המיוחד "עלי נגב" מדגישה ההנהלה כי עזרת החברה הבריאה לאזרחיה הפגועים היא בבחינת מתת לבריאים שעבורם חוייית הנתינה היא השכר המעולה ביותר.

קיומו עורר תשומת לב, ומספר הפונים אליו עלה בהתמדה. היוזמת המייסדת הקדישה את כל זמנה ואונה לילדים הפגועים, ועבדה ללא שכר.¹¹⁰ השקפתן ועמדתן של גרומן וגסטר, שעל החברה לדאוג גם לילדים קשיחי חינוך, זכתה ליישום באופן רחב ביותר על ידי שושנה פרסיץ, אשר יכולותיה הארגוניות זכו להוקרה מיוחדת על ידי השלטון המנדטורי.¹¹¹ פרסיץ סברה שיש לדאוג לא רק לקשיחי חינוך אלא גם לילדים עזובים, לפושעים ולנזקקים.¹¹² במכתבה בקיץ 1931 לנציב העליון בארץ ג'ון צ'נסלור היא תארה את קוצר ידן של האימהות השרויות במצוקה כלכלית בעניין הטיפול בילדיהן, והודתה: "צערם של ילדים אלה אין לנשוא וחובת הציבור היא לדאוג להם".¹¹³ תפיסתה של פרסיץ באה לידי ביטוי מובהק כאשר לאחר קום המדינה שימשה יושבת ראש של ועדת החינוך של כנסת ישראל. תחת ניצוחה אושר בשנת 1949 חוק חינוך חובה, שקבע כי חובת לימוד חלה על כל ילד, ללא הבחנה הנובעת מיכולתו או מרצונו.¹¹⁴ אכן, בשנות המנדט היו אלה נשות היישוב אשר הובילו את התפיסה בדבר זכאותו של כל ילד עברי, גם החלש ביותר, לחינוך משמעותי.

המחול הארץ-ישראלי

יקצר המצע כאן מלהציג את תרומתן של נשות היישוב לעשייה האומנותית בארץ על כל ענפיה.¹¹⁵ בדברים שלהלן בחרתי להציג את תרומתן הייחודית למחול הארץ-ישראלי, תחום שנוצר והובל כמעט אך ורק בידי נשים שחיו בארץ.¹¹⁶ סיפור היווצרות המחול העממי הישראלי הוא במידה רבה סיפורם של יחידות ויחידים שסחפו אחריהם ציבורים גדולים שחיו בעיר, בכפר ובקיבוץ.¹¹⁷ כידוע, בשנות המנדט שררה בארץ תסיסה תרבותית עזה, והריקוד, שהיה רכיב תרבותי בעל אופי עממי ואליטיסטי גם יחד, נוצר כמעט יש מאין. הראשונות שהובילו עשייה זו מראשית שנות העשרים היו מרגלית אורנשטיין, שעלתה עם בעלה ובנותיה מווינה בשנת 1922; רינה ניקובה, שהגיעה בשנת 1924 מסנט פטרסבורג;

110. בן-שמעון, תשס"ו, עמ' 102.

111. בשנת 1935 הוענק לה תואר חברת כבוד של מסדר האימפריה הבריטית.

112. בן-שמעון, 2004, עמ' 16. בשנת 1934 הטילה אספת הנבחרים על הוועד הלאומי לעבד תוכנית להקמת מוסדות לילדים עזובים, דפקטיביים וכבדי חינוך. התוכנית הוגשה, אך לא מומשה (פירסט, 1937, עמ' 35-38).

113. פרסיץ לנציב העליון, 21 ביולי 1931, את"א, 1611-404.

114. בן-אריה, 2011, עמ' 328-331.

115. להרחבה מסוימת בנושא ראו בספרי נשים בנות אומה (שילה, 2020) והפניות רבות שם.

116. גורן-קדמן, תשס"ו, עמ' 195.

117. אשל, 1991, עמ' 11.

גורית קדמן (גרטרוד קראוס), ילידת גרמניה, שביקרה בארץ לראשונה ב־1920 ועלתה ארצה בשנת 1935; דבורה ברטונוב, שעלתה עם הבימה ממוסקבה בשנת 1928, ואחרות. אל נשים אלו נלוו מספר קטן יחסית של ילידות הארץ: ירדנה כהן, רחל נדב ושרה לויטנאי. יחד יצרו "סידרה של התחלות [...] מתוך אסכולות שונות [...] מעין פסיפס"¹¹⁸.

חוקרת תולדות הריקוד דינה רוגינסקי מצביעה על שמונת המרכיבים שמהם ניזון המחול המקומי, חלקם לקוחים מהמסורת היהודית, חלקם מקומיים או בין־לאומיים: תימני־יהודי, חסידי, מקומי צ'רקסי, מזרחי לא־יהודי, עממי אירופי, גרמני, ג'ז ובלט מודרני ולטיני.¹¹⁹ הרקדניות העולות אשר רכשו את השכלתן המקצועית טרם בואן, נסעו לא אחת לבירות אירופה כדי להשתלם. מטרת היוצרות הייתה לתת ביטוי לחיים החדשים שנצרו בארץ ולהיות ראי לחברה המתעצבת. באחד ממכתביה הסבירה אורנשטיין: "הגוף הוא כלי הביטוי העדין והמושלם ביותר לאישיות [של העברי החדש המשוחחר]".¹²⁰ יוצרות המחול השונות ייסדו להקות ובתי ספר לריקוד, עיצבו והפיקו הופעות מחול, תיאטרון מחול שכללו את ה"הורה", שנחשבת לריקוד העממי הישראלי בה"א הידיעה, ריקוד מעגל שנתפס כביטוי של שוויון חברתי.¹²¹

יוצרות המחול גם ביקשו לתת ביצירתן ביטוי למסורת היהודית הקדומה, שנתפסה כאותנטית וכמקומית. שאיפתן הולידה יצירות המבוססות על סיפורי התנ"ך, כדוגמת מחול המבוסס על מגילת רות, ואף על מסורת הריקוד המיוחדת של יהודי תימן. שכלול המרבי של יצירות אלה, שכאמור התבססו במיוחד על מוטיבים תנ"כיים ותנועות ריקוד תימניות, הגיע לשיאו אחרי קום המדינה בתיאטרון המחול של שרה לויטנאי ב'ענבל', שנסד בשנת 1949 והיה לסיפור של הצלחה בין־לאומית.¹²²

רות אשל, חוקרת תולדות המחול, מעריכה: "הצירוף של ארץ קטנה ומבודדת, הכמהה למחול עממי מקורי ולהחייאת החגים החקלאיים העתיקים, ושל אומנים שהיה בכוחם לעשות זאת, הפך את ארץ ישראל של שנות השלושים והארבעים של המאה ה־20 למעבדה ניסיונית שלא היה לה אח ורע בעולם".¹²³

המחול היה ביטוי עממי ואהוב במיוחד, תופעה שבאה לידי ביטוי בהתרכזות של יותר מ־25,000 איש בכנס המחולות הארצי השני, שהתקיים בקיבוץ דליה בשנת 1947. היה זה האירוע התרבותי הגדול ביותר שהתקיים ביישוב עד אז. מופע ייחודי זה היה פרי יצירתה של אם הריקוד העממי הישראלי, גורית קדמן, שהודתה בספרה על תולדות הריקוד

118. דבורה ברטונוב, "הפמוט והנר", **מעריב**, 12 במאי 1982, מובא אצל אשל, 1991, עמ' 20; ברטונוב, 1979.

119. רוגינסקי, 2009, עמ' 102-103.

120. אלדור, 2011, עמ' 55.

121. בהטרצון, 2004, עמ' 139; קדמן, 1969.

122. מנור, 2002; טולידאנו, 2005; רוטנברג ורוגינסקי, 2015.

123. אשל, 1991, עמ' 87.

בארץ: "רק אישה בעלת תום ילדותי, רק אישה 'משוגעת לדבר' [...] רק היא יכולה הייתה להעז ולחפש אחר אפיקים חדשים לריקוד העממי".¹²⁴

תרומתן הרבה של נשים למחול נבעה מהמסורת הנשית של עיסוק בגוף, עיסוק שמאז ומעולם יוחס להן. זאת ועוד: אומנות הריקוד היא אומנות שאין בצידה הוצאה כספית משמעותית, כגון כלי נגינה, או שימוש בבדים וצבעים וכיוצא בהם, והלך היא הייתה זמינה גם לצעירות ולצעירים הרבים ששמו פניהם לארץ. בניגוד לביטוי אומנותי-ספרותי המצריך ידע רב בעברית – ידע שלא אחת חסר לבאים – העיסוק במחול, שהוא כלי ביטוי לא מילולי, אוניברסלי ומקומי גם יחד, הלם אותם במיוחד.

מדוע נעלמה תרומתן של הפרופסיונליות מההיסטוריוגרפיה?

הארץ המתעוררת זימנה הזדמנות יחידה במינה לנשים מקצועיות לסלול את דרכן במקום ששיווע לכוחות עבודה מוכשרים חדשים. הן הותירו חותם ייחודי משלהן על עיצוב אורחות חייה וערכיה של החברה ביישוב. ההיסטוריונית דפנה הירש היטיבה לנסח זאת בכותבה כי העשייה הנשית של הדסה על כל מפעליה והיבטיה – רפואה, סיעוד, עבודה סוציאלית – הגדירה את העבודה הציונית מחדש.¹²⁵

מבט לעבר עשיית הנשים המקצועיות גם מרחיב את הבנתנו בדבר עיצובו של מעמד הביניים, דהיינו החברה האזרחית. בחינת פעילותן של הנשים המקצועיות מצביעה על האופן שבו המגדר הוא מרכיב משמעותי לא רק של עיצוב המתחם הציבורי אלא ביתר שאת של המעמד הבינוני.¹²⁶ השאלות הנשאלות לעיתים, כגון אם החברה האזרחית של היישוב הפלטה נשים או העצימה אותן; אם היא חיבלה באקטיביות הנשית או תגברה אותה;¹²⁷ מקבלות מענה נוכח עשייה מגוונת ומשמעותית זו, שהצבענו כאן רק על מעט מהישגיה. נוכח חשיבותה של הפעילות הנשית שתיארנו את מקצתה כאן, שנעלמה מהנרטיב המרכזי של ההיסטוריה היישובית, מזדקרת השאלה: מדוע תרומתן החשובה של נשים בעיצוב המדיניות החברתית הודרה מההיסטוריוגרפיה של תקופת היישוב ומהזיכרון הקולקטיבי?

חוקר ההיסטוריה היהודית האמריקנית מיכאל בראון הפנה מבלי משים את האצבע המאשימה כלפי הנשים. בסכמו את עשייתה המרשימה של הנרייטה סאלד הוא טען כי

124. קדמן, 1969, עמ' 9.

125. הירש, 2014, עמ' 169.

126. פפרמן, 2011, ראו בתקציר.

127. האני, 1981.

היא מיעטה לעסוק בזכויות נשים, אך הדגישה את חובותיהן כנשות משפחה וכאימהות. עם זאת הוא הודה כי התנהלותה והקריירה שלה היו דוגמה ומאיץ להגדרה מחדש של אפשרויות הפתוחות בפני נשים.¹²⁸

גם המוזיקאית מיכל זמורה־כהן, שהוציאה לאור את ספרה של אימה, אסתר זמורה, שבו נפרשו תולדותיה של הסתדרות נשים עבריות (הנ"ע), היטיבה לבטא את תסכולה נוכח העובדה שעשייה נשית נרחבת זו נעדרת מההיסטוריוגרפיה של היישוב. לדבריה: "לפעילות הנשים בישראל אין אח ורע בחברות ובמדינות אחרות, אף המתקדמות ביותר [...] האישה בארץ ישראל [טרחה] קודם כול על הווחתה וטובתה של החברה הישראלית המתחדשת, הגברית והנשית כאחד [...] עם זאת, ייתכן שדווקא מעשה אלטרואיסטי, התנדבותי ומופלא זה של האישה למען כלל החברה [פעילות הנ"ע] היה לה למכשול בדרך התקדמותה שלה עצמה".¹²⁹

בהמשך דבריה ציינה זמורה־כהן כי היעד הפמיניסטי, קידום מעמד האישה ושוויון זכויותיה, לא עמד בראש מעייניהן של נשות היישוב.¹³⁰

אכן, חברות הארגונים הפילנטרופיים של היישוב, שרבות מהן היו עסוקות בטיפוח משפחתן ובעשייה ציבורית גם יחד, לא עשו דבר להאדרת מפעלן ושמן. גם החוקרת אסתר הרצוג, בדברי הקדמתה לספר שנושאו "כוח ומגדר בחינוך", הצביעה על מעמדן המוחלש של המורות במערכת החינוכית הישראלית, למרות מספרן המרשים בראשית המאה ה־21 (85% מכלל המורים), ואף שבראש משרד החינוך עמדו מנכ"ליות ושרות.¹³¹ הרצוג הצביעה על "חולשתן של נשים כציבור מאורגן" כגורם המכריע למעמדן החברתי הנחות.

במחקרי על מאבק נשות היישוב לקבלת זכות הבחירה,¹³² מאבק שתוצאותיו הבטיחו את זכות הבחירה של האישה ואת העיקרון כי שמור לה שוויון זכויות בשדה הפוליטי, מוסבת תשומת הלב להיעדרו של סיפור המאבק והישגיו מההיסטוריוגרפיה היישובית. בדברי ההסבר לתופעה נטען, בין היתר, שהעשייה הנשית נתפסה כמובנת מאליה, בדומה, למשל, לתחיית הדיבור העברי – תופעה מופלאה, שאף הדין בה נעלם לרוב מההיסטוריוגרפיה. אכן, העשייה הציבורית של נשות היישוב, בדומה לעשייתן האימהית הפרטית כל כך, נתפסת על ידי נשים ועל ידי גברים כמובנת מאליה. מגפת הקורונה, שפקדה את עולמנו

128. בראון, 1999.

129. זמורה־כהן, 1997, עמ' 269.

130. שם, עמ' 276.

131. הרצוג, 2010.

132. שילה, 2013, עמ' 356-358.

בשנת 2020, מבהירה יותר מכול עד כמה התחומים שנתפסים כ"נשיים" – בריאות, רווחה וחינוך – ניצבים למעשה בראש דאגותיה של החברה גם כיום. עם זאת דחיקתם של אלה מראש סולם העדיפויות של מדינת ישראל ו"הרעבתם", כפי שהתקשורת הרבתה להתלונן, מדגימים כיצד השלטונות התעלמו מהם והפחיתו מחשיבותם. בהתאם לכך, גם ההיסטוריוגרפיה, שנכתבה על ידי גברים, או על ידי נשים שאימצו את סדר היום הגברי, דחקה את עשייתן החשובה של הפרופסיונליות מהספור ההיסטורי המרכזי.

רשימת קיצורים ומקורות

ד' אבני, בית ספר "נצח ישראל" , תל אביב 1978.	אבני, 1978
מ' אהרונובה, ההיגינה של חיי האשה , תל אביב 1934.	אהרונובה, 1934
ש' אייזנשטדט, "חלוצת התרבות היהודית במוסקווה, לזכרה של שושנה פרסיץ", דבר , 27 במאי 1969.	אייזנשטדט, 1969
י' אילסר, דפים לזכרה של אירנה גסטר 1897-1978 "הדודה של המפגרים" , ירושלים תש"ם.	אילסר, תש"ם
ג' אלדור, ואיך רוקד גמל? תל אביב 2011.	אלדור, 2011
א' אפרת (עורך), דבורה קלן: חייה ומפעלה , ירושלים תשי"ט.	אפרת, תשי"ט
ר' אשל, לרקוד עם החלום, ראשית המחול האומנותי בארץ ישראל 1920-1964 , תל אביב 1991.	אשל, 1991
נ' בהטרצון, מחוללים: מחול חברה תרבות בעולם ובישראל , ירושלים 2004.	בהטרצון, 2004
א' בוכינדר, "מהי עבודה סוציאלית? הגדרות, מרכיבים ודילמות", מ' חובב, א' לוונטל וי' קטן (עורכים), עבודה סוציאלית בישראל , תל אביב 2012, עמ' 27-49.	בוכינדר, 2012
ש' בן אריה, חברות הכנסת: נשים מובילות בישראל , ישראל 2011.	בן אריה, 2011
י' בן אריה, עיר בראי עברה: מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל , ירושלים תשס"א.	בן אריה, תשס"א
ג' בן שמעון, שושנה פרסיץ – תפקידה כראש מחלקת החינוך של עיריית תל אביב , עבודה סמינריונית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2004.	בן שמעון, 2004

- בן־שמעון, תשס"ו
ג' בן־שמעון, התפתחות מוסדות החינוך המיוחד בארץ ישראל עד קום המדינה כדגם ליחס החברה לחריג (1929-1948), עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשס"ו.
 בראון, 1999
מ' בראון, "הנרייטה סולד: החזון האמריקני הפרוגרסיבי של היישוב", בתוך: א' גל (עורך), **ישראל הנכספת: האידיאלים והדימויים של יהודי צפון אמריקה**, באר שבע 1999, עמ' 48-66.
 ברט, 1953
ה' ברט, "מינה גרומן־בלוך, כה לחי!" בתוך: ה' ברט, "מינה גרומן", **הד החינוך**, 1953 (מו), עמ' כג.
 ברטונוב, 1979
ד' ברטונוב, מבין הקלעים: קובץ מאמרים ורשימות על אודות אומניות הבמה, חולון 1979.
 ברנשטיין, 1980
 D. Bernstein, "Female Labor and Economic Growth – The Case of Israel", *Sociological Review* 31 [2] (1983), pp. 263–292.
 ברש, תשמ"ב
ר"מ ברש, בסודם של יקירי ירושלים – מעשים חוויות זיכרונות, ב, ירושלים תשמ"ב.
 גולן, תשס"ב
ט' גולן, עבודה סוציאלית ביישוב (1931-1936): מוולנטריזם לפרופסיונאליזם ומהגשת תמיכה ל'בינוי אומה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשס"ב.
 גורן־קדמן, תשס"ו
א' גורן־קדמן, "המחול העממי בישראל – שני דורות של יוצאי ארצות דוברות גרמנית", בתוך: מ' צימרמן, 'י' חותם (עורכים), **בין המולדות: היקים במחוזותיהם**, ירושלים תשס"ו, עמ' 195.
 גלעד, 1973
ד' גלעד, היישוב בתקופת העלייה הרביעית (1924 – 1929): בחינה כלכלית ופוליטית, תל אביב 1973.
 גרבר, 2016
ו' גרבר, אמריקנית בארץ ישראל: הנרייטה סאלד והקמת השירותים החברתיים בתקופת המנדט הבריטי 1920-1945, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2016.
 דויד, 2014
ס' דויד, נשים אדריכליות בארץ ישראל המנדטורית ויצירת מודרניזם חברתי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב, תל אביב 2014.
 דרון, 2004
א' דרון, "שירותי הרווחה האישיים בישראל – שינויי המנהיגות והשלכותיהם על עיצוב המערכת", **ביטחון סוציאלי** 65 (2004), עמ' 11-32.

- דזשקין, תרצ"ו
א"מ דזשקין, "יסודות העבודה הסוציאלית בארץ ישראל לפי השקפת הנרייטה סאלד", **ידיעות על העבודה הסוציאלית** (תרצ"ו), עמ' 12.
- האני, 1981
L. A. Haney, "Engendering the Welfare State", A Review Article, *Comparative Study of Society and History* 40 [4] (1981), pp. 748–767.
- הולצמן ויזרעאלי, תש"ס
א' הולצמן וד' יזרעאלי, "הכניסה הדיפרנציאלית של נשים להתמחויות ברפואה בישראל", **בקורת ופרשנות** 34 (תש"ס), עמ' 65-90.
- הירש, 2014
ד' הירש, "**באנו הנה להביא את המערב: הנחלת היגינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט**", באר שבע 2014.
- הכהן, 2019
ד' הכהן, **מנהיגה ללא גבולות: הנרייטה סאלד – ביוגרפיה**, תל אביב 2019.
- הכהן, תשע"ב
ד' הכהן, **ילדי הזמן: עליית הנוער 1933-1948**, ירושלים תשע"ב.
- הרצוג, 2010
א' הרצוג, "הקדמה: על גב נשים – מגדר בין חינוך לחברה", בתוך: א' הרצוג וצ' ולדן (עורכות), **על גב המורות: כוח ומגדר בחינוך**, ירושלים 2010, עמ' 11-36.
- וסרמן, 1996
M. Wasserman, "Henrietta Szold: American Progressivism, Zionism and Modern Public Health", in: M. Wasserman & S. S. Kotttek, (eds), *Health and Disease in the Holy Land: Studies in the History and Sociology of Medicine from Ancient Times to the Present*, Lewiston 1996.
- זמורה, תשס"ב
א' זמורה, **נשים עבריות ציוניות**, תל אביב תשס"ב.
- זמורה-כהן, 1997
מ' זמורה-כהן, **רפרטואר אישי**, תל אביב 1997.
- טהון, תשי"ז
ח"ה טהון, **העדות בישראל: פרקים בקורותיהן וחבלי האחזותן בארץ ישראל**, ירושלים תשי"ז.
- טולידאנו, 2005
ג' טולידאנו, **סיפורה של להקה – שרה לויתנאי ותיאטרון מחול ענבל**, תל אביב 2005.
- יוניס, תרצ"ז
ב' יוניס, "זכרונות מימים ראשונים", **הרפואה יב**, א (תרצ"ז), עמ' 39.

- כתבן, 2011 "נשים בטוגה של גבר": נתיב השתלבותן של נשים
בפרופסיה המשפטית בארץ ישראל ובמדינת ישראל", בתוך:
מ' שילה וג' כץ (עורכים), **מגדר בישראל: מחקרים חדשים
על מגדר ביישוב ובמדינה**, א, שדה בוקר 2011, עמ' 263-305.
- לוונטל, 1942 M. Lowenthal, *Henrietta Szold Life and Letters*, Westport
Connecticut 1942.
- לוי ולוי, 2012 נ' לוי ו' לוי, **רופאיה של ארץ ישראל 1799-1948**, זיכרון
יעקב 2012.
- לוי, 1998 מ"מ לוי, **דרוש רק חלום: סיפורה של הדסה**, ירושלים וניו
יורק 1998.
- לוי, תשמ"ז א"ל לוי, **הנרייטה סאלד ועליית הנוער: על פי מכתבי
משפחה תרצ"ד-תש"ד**, ירושלים תשמ"ז.
- מלינובסקי, 1944 ב' מלינובסקי, "ילדים לקויים", **למען הילד והנוער** א (1944),
עמ' 3-55.
- מנור, 2002 ג' מנור, **דרכה הכוריאוגרפית של שרה לוי-תנאי**, תל אביב
2002.
- נידרלנד, 1982 ד' נידרלנד, **השפעת הרופאים העולים מגרמניה על
התפתחות הרפואה בארץ ישראל: 1933-1948**, עבודת
מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1982.
- סיטון, 1987 ש' סיטון, "בין פמיניזם לציונות: מאבק הגנות העבריות
להכרה מקצועית", **זמנים** 61 (1987), עמ' 26-37.
- פיינסוד-סוקניק, תשכ"ב ח' פיינסוד-סוקניק וצ' קטרבורסקי, **בנתיבות הגן**, תל אביב
תשכ"ב.
- פיינסוד-סוקניק, תשכ"ו ח' פיינסוד-סוקניק, **פרקי גן: זכרונות ומעש**, תל אביב תשכ"ו.
- פינברג, תשכ"ט י' פינברג (עורך), **אחיות מספרות - על חמישים שנה לבית
הספר לאחיות הדסה ע"ש הנרייטה סאלד**, ירושלים תשכ"ט.
- פירסט, 1937 א' פירסט, "לקראת הקמת מוסדות ילדים בארץ", **ידיעות
על העבודה הסוציאלית בארץ ישראל** 3-4 (1936-1937),
עמ' 35-38.
- פפרמן, 2011 ט' פפרמן, "זמנות נעלמה": **פעילות כלכלית עצמאית של
נשים בחברה הישראלית 1930-1980**, עבודת דוקטור,
אוניברסיטת תל-אביב, 2011.

- H. Pass Friedenreich, "Jewish Women in Medicine in the Early 20th Century the Case of Central Europe", in: N. Berger (ed.), *Jews in Medicine* (1995), pp. 185–193. פרידנרייך, 1995
- H. Pass Freidenreich, *Female, Jewish and Educated: The Lives of Central European University Women*, , Bloomington & Indianapolis 2002. פרידנרייך, 2002
- ג' קדמן, **עם חוקד: תולדות ריקודי העם בישראל**, ירושלים ותל אביב 1969.
- O. A. Kulick, Professionalism, Professionalization and Organization, *Development Institute* 2005. קוליק, 2005
- ל"ו קלינמן, "גבולות העבודה", **האחות** 1942. קלינמן, 1942
- מ' קצבורג-יונגמן, **נשים ציוניות באמריקה: הדסה ותקומת ישראל**, באר שבע 2008. קצבורג-יונגמן, 2008
- צ' רבאן, **בחזרה לתל אביב (זכרונות)**, תל אביב 1982. רבאן, 1982
- ד' רוגינסקי, "הלאומי, האתני ומה שביניהם: בחינה סוציולוגית של יחסי הגומלין בין ריקודי עם, ריקודי עדות וריקודי מיעוטים בישראל", בתוך: ה' רוטנברג וד' רוגינסקי (עורכות), **רב קוליות ושיח מחול בישראל**, תל אביב 2009, עמ' 95-126. רוגינסקי, 2009
- ה' רוטנברג וד' רוגינסקי (עורכות), **שרה לויטנאי: חיים של יצירה**, תל אביב 2015. רוטנברג ורוגינסקי, 2015
- ש' רשף וי' דרוה, **החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948**, ירושלים תשנ"ט. רשף ודרוה, תשנ"ט
- ש' שבא, "הפטרונות הגדולה של ספרות הילדים: שושנה פרסיץ", **דבר**, 15 בנובמבר 1963. שבא, 1963
- ש' שורץ, "מי יטפל באנשי ארץ ישראל? פעילותה של היחידה הציונית רפואית אמריקנית להקמתה של מערכת בריאות ציבורית בראשית תקופת המנדט, 1918-1921", **עיונים בתקומת ישראל** 8 (תשנ"ח), עמ' 320-346. שורץ, תשנ"ח
- צ' שחור-רובין, "גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה", **דור לדור** יט (2002), עמ' 115-194. שחור-רובין, 2002

- שחור־רובין, 2011 צ' שחור־רובין, "ד"ר בת שבע יוניס גוטמן: אם טיפוס לרופאה ציונית בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", בתוך: מ' שילה וג' כ"ץ (עורכים), **מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, עיונים בתקומת ישראל**, א', אוניברסיטת בן־גוריון, 2011, עמ' 231-262.
- שחור־רובין, 2014 צ' שחור־רובין, **רופאות ראשונות בארץ ישראל 1900-1918**, באר שבע 2014.
- שחור־רובין, שורץ ודונחין, 2003 צ' שחור־רובין, ש' שורץ, בהשתתפות יואל דונחין, "הדסה" **לבראות העם: פעילותה הבריאותית־החינוכית של "הדסה" בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי**, ירושלים 2003.
- שחור־רובין, תשס"ג צ' שחור־רובין, "היגינה רוחנית: הטיפול בילדים חריגים במערכת החינוך בארץ ישראל בימי המנדט הבריטי", **קורות** טז (תשס"ג), עמ' לג-נ.
- שחור־רובין, תשע"ב צ' שחור־רובין, "ניהול ומגדר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית 1889-1914", **עיונים בתקומת ישראל** 21 (תשע"ב), עמ' 373-403.
- שחור־רובין, תשע"ב-תשע"ג צ' שחור־רובין, "פרופ' סופיה גצובה: חלוצת הפתולוגיה בארץ ישראל", **קורות** כא (תשע"ב-תשע"ג), עמ' כה-נד.
- שחור־רובין, תשע"ה, צ' שחור־רובין, "ד"ר שושנה שקופ־פרנקל: המנתחת הפלסטית הראשונה בישראל", **הרפואה** 154 (11) (תשע"ה), עמ' 730-733.
- שחור־רובין, תשע"ה, צ' שחור־רובין, "ד"ר חנקה ויינברג חרותי - רופאת הילדים ממרחביה: רופאה חברת קיבוץ ראשונה בקיבוץ הארצי", **הרפואה** 154, 7 (תשע"ה), עמ' 460-463.
- שטיינר־פרוינד וברטל, 2011 י' שטיינר־פרוינד ונ' ברטל, "התבוננות בעשייתן של בוגרות המחזור הראשון של בית הספר לאחיות הדסה כפריזמה לבחינת פרקים בהתמקצעות הסיעוד בארץ בראשית המאה ה־20", **גוף ידע** 8 (2011), עמ' 33-41.
- שטראוס, 1961 R. Straus, *Wir Lebten in Deutschland, Erinnerungen einer Deutschen Juden, 1880-1933*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1961.
- מרגלית־שטרן, 2009 ב' מרגלית־שטרן, "הוא הלך בשדות" - והיא? ה'עבריה' בעיני עצמה ובני דורה", **ישראל** 16 (2009), עמ' 195-226.
- שילה, 2013 מ' שילה, **המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה** 1917-1926, ירושלים 2013.

- שילה, 2018
מ' שילה, "חינוך, השכלה מקצועית והתמודדות אישית: דרכן המפותלת של נשים לשדה העבודה בארץ ישראל 1854-1948", **דור לדור** נב (תשע"ז), עמ' 107-131.
- שילה, 2020
מ' שילה, **נשים בנות אומה – הפרופסיונליות העבריות, 1918-1948**, ירושלים 2020.
- שילה, תש"ף
מ' שילה, "בזכות אישה אחת: סיפורה המופלא של הנרייטה סאלד", **השילוח** 19 (תש"ף), עמ' 94-114.
- שילה, תשס"ז
מ' שילה, **אתגר המגדר: נשים בעליות הראשונות**, תל אביב תשס"ז.
- שילה, תשע"ד
מ' שילה, "נשים, מיגדר ותולדות היישוב היהודי בארץ: הישגים ויעדים", **קתדרה 150 (תשע"ד)**, תשע"ד, עמ' 112-154.
- שכטר, 2011
תמר שכטר, **לכבוש את הלב: סיפורה של רחל כצנלסון שזר**, ירושלים 2011.
- שמעוני, 2002
ש' שמעוני, **עשר שנים, אהבת דינה ודוד**, ירושלים 2002.
- שנקולבסקי, תשס"ט
ז' שנקולבסקי, **חזון ומציאות בתהליך בניין אומה: ילדות וילדי עיר בשנות הבית הלאומי (1918-1948)**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ט.
- שפירא, תשע"ד
א' שפירא, **ככל עם ועם: ישראל 1881-2000**, ירושלים תשע"ד.
- שפרבר, תשמ"ו
מ' שפרבר, **מספורי הסבתא**, ירושלים תשמ"ו.